

Impact Factor - 3.452

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2018

SPECIAL ISSUE-XXIX

प्रसारमाध्यमांचा साहित्यावरील प्रभाव

अतिथी संपादक :

डॉ. डॉ. डी. एन. कारे

प्राचार्य,

म.वि.प्र. समाजाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खेडगाव

ता. दिंडोरी, जि. नाशिक

मुख्य संपादक :

डॉ. धनराज धनगर

सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग,

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येवला

ता. येवला. जि. नाशिक.

विशेषांक कार्यकारी संपादक : प्रा. विठ्ठल जाधव व डॉ. गीतांजली चिने

म.वि.प्र. समाजाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खेडगाव, ता. दिंडोरी, जि. नाशिक

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC) List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor - 3.452

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2018

SPECIAL ISSUE-XXIX

प्रसारमाध्यमांचा साहित्यावरील प्रभाव

अतिथी संपादक :

डॉ. डी. एन. कारे

प्राचार्य,

म.वि.प्र. समाजाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खेडगाव

ता. दिंडोरी, जि. नाशिक

मुख्य संपादक :

डॉ. धनराज धनगर

सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग,

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येवला

ता. येवला. जि. नाशिक.

विशेषांक कार्यकारी संपादक

प्रा. विठ्ठल जाधव

म.वि.प्र. समाजाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

खेडगाव, ता. दिंडोरी, जि. नाशिक

डॉ. गीतांजली चिने

म.वि.प्र. समाजाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

खेडगाव, ता. दिंडोरी, जि. नाशिक

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 225/-

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शोधनिबंधाचे शीर्षक	लेखक /लेखिका	पृ.क्र.
१	साहित्य, भाषा आणि प्रसारमाध्यमांचे नाते	प्राचार्य डॉ. वेदश्री थिंगळे	०५
२	मराठी साहित्याचा मराठी चित्रपटावरील प्रभाव	डॉ.राजेंद्र थोरात	१२
३	मराठी साहित्यातील कादंबरी ते चित्रपट : माध्यमांतर	डॉ. मारुती घुगे	१६
४	इलेक्ट्रॉनिक्स मिडियावरील साहित्याचा दर्जा	डॉ. संदीप सांगळे	१९
५	साहित्यकृतीचे माध्यमांतर : प्रभाव संकल्पना	डॉ. प्रकाश शेवाळे	२२
६	माध्यमांतर होऊ शकणाऱ्या कलाकृती	प्रा. भास्कर ढोके	२५
७	प्रसारमाध्यमांमुळे साहित्याची बदललेली स्थिती-गती	डॉ. लता पवार	३०
८	प्रसारमाध्यमे आणि मराठी साहित्य : सहसंबंध	डॉ. दिलीप पवार	३४
९	प्रसारमाध्यमांमुळे साहित्याची बदललेली स्थिती-गती	डॉ. भूपेंद्रसिंग राजपूत	३७
१०	प्रसारमाध्यमे आणि मराठी साहित्य : सहसंबंध	डॉ. सुरेश जाधव	४०
११	दूरदर्शन आणि चित्रपटातील मराठी भाषेचे अवमूल्यन	प्रा. नारायण पाटील	४२
१२	प्रसारमाध्यमे : एक दृष्टीक्षेप	प्रा. व्ही.एस. जाधव	४५
१३	इलेक्ट्रॉनिक्स मिडियावरील मराठी साहित्याची स्थिती	डॉ. गीतांजली चिने	४८
१४	माध्यमांतर प्रक्रिया : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. छाया शिंदे	५४
१५	प्रसारमाध्यमे आणि मराठी साहित्य : सहसंबंध	श्रीमती एम.एच. गवळी	५८
१६	प्रसारमाध्यमे आणि मराठी साहित्य : सहसंबंध	प्रा. सुनीता उफाडे	६१
१७	माध्यमांतर व मराठी कादंबरी	डॉ. शरद नागरे	६३
१८	प्रसारमाध्यमांमुळे साहित्याची बदललेली स्थिती-गती	डॉ. स्नेहल दुडे	६८
१९	आधुनिक प्रसारमाध्यमे आणि बदलता वाचनव्यवहार	प्रा. कैलास सलादे	७०
२०	मराठी वृत्तपत्रांचे बदलते स्वरूप	प्रा. विनोद केदारे	७२
२१	प्रसारमाध्यमे व मराठी साहित्य : एक अनुबंध	श्रीमती सारिका गांगुर्डे	७६
२२	प्रसारमाध्यमांची बदलत्या काळातील विधायकता	प्रा. देविदास शिंदे	७८
२३	प्रसारमाध्यमे व साहित्याची भाषा	प्रा. महेश बनकर	८१
२४	दूरदर्शन व प्रसारमाध्यमांचा मराठी साहित्यावर पडलेला प्रभाव	प्रा. मोनाली रिपोटे	८४
२५	प्रसारमाध्यमांतील मराठी साहित्यदर्शन	प्रा. माधव खालकर	८८
२६	प्रसारमाध्यमांचे बदलते स्वरूप व त्यांचा साहित्यावरील प्रभाव	प्रा. नंदू वाळूबा गवळी	९०
२७	प्रसारमाध्यमे आणि मराठी साहित्य : सहसंबंध	प्रा. कविता जाधव	९४

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी स्वतःकडे राखून ठेवलेले आहेत. लेखांचे अधिकार प्रकाशक आणि संबंधित लेखकाधीन समान असून शोध निबंधातील मते ही संबंधित लेखाच्या लेखकांची वैयक्तिक मते आहेत. त्या मतांशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांच्या मूळ संहितेची सर्व जबाबदारी संबंधित लेखकांची आहे.

साहित्यकृतीचे माध्यमांतर : प्रभाव संकल्पना

डॉ. प्रकाश कारभारी शेवाळे

सहाय्यक प्राध्यापक,

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय हरसुल,

ता. त्र्यंबकेश्वर जि. नाशिक

मोबाईल- ८९७५५५५८१५

ईमेल - prof.prakashshewale@gmail.com

साहित्य व सिनेमा या दोन्ही माध्यमातून मानवी जीवनाचा वर्तनाचा वेध घेतला जातो. माणसाच्या सद्प्रवृत्ती व दुष्टप्रवृत्ती या दोन्ही माध्यमामधून प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरित्या अभिव्यक्त होतांना आपणास दिसतात. शब्द हे साहित्याचे माध्यम असून या माध्यमाद्वारे साहित्याचे अनेकविध म्हणजे जेवढे प्रकार आहेत त्या प्रकारातून समाजाचे समाजातील महत्वाच्या घटकांचे वर्णन केले जाते. साहित्यिक आपले अनुभवविश्वाचे त्या त्या साहित्यप्रकारातून वाचकासमोर ठेवण्याचा प्रयत्न करित असतो. चित्रपटाचे माध्यम मात्र साहित्याच्या माध्यमापेक्षा वेगळे असलेले आपणास दिसते. कारण चित्रपट आपल्यापुढे दृक्श्राव्य माध्यमातून समोर येत असतो. साहित्यकृती आपण वाचतो. चित्रपट मात्र आपण वघतो तर त्यातील संवाद ऐकतो. दिग्दर्शकाला जे काही सांगायचे आहे ते तो दिग्दर्शक चित्रपट या माध्यमातून दाखवण्याचा प्रयत्न करित असतो.

दिग्दर्शक, निर्माता, संकलक कथाकार, पटकथाकार, संवादलेखक, गीतकार, संगीतकार, कॅमेरामन, प्रकाशयोजना, आवाज या सर्वांच्या एकत्रित कौशल्यातून एखादा चित्रपट निर्माण होत असतो. पण यातून प्रेक्षकांचे मनोरंजन वा प्रबोधन याबरोबरच भांडवलशाही दृष्टीकोन अवलंबला जातो. एखाद्या निर्मात्याने किती पैसा खर्च केला आहे त्यामधून किती नफा मिळू शकतो याचा विचार करूनच चित्रपटासाठी कथा व पटकथा निवडली जाते. दर्जेदार साहित्यकृती त्या साहित्यकृतीचे समकालीन महत्व, तरुणांचे आकर्षण म्हणजे एकूणच दर्जा, लोकप्रियता याबरोबर समकालीनता या सर्व गोष्टींचा विचार करून साहित्यकृतीचे माध्यमांतर होतांना दिसते.

माध्यम जाणीवांना कलात्मक आविष्काराचे रूप देणारे घटक होय. मध्यम हे आपल्याला दृश्याच्या रूपात त्या वस्तुपर्यंत नेते. प्रत्यक्ष ती वस्तू दाखवण्याचे काम मध्यम करते. साहित्य वाचतांना मात्र आपणास अशी अनुभूती घडत नाही. प्रत्येकाला वेगवेगळी त्याच्या अनुभवक्षेत्रातील एखादी वस्तू जाणवते. उदा. गाय, कुत्रा ह्या प्राण्यांचे वर्णन साहित्यात असेल तर वाचकास त्याच्या अनुभवक्षेत्रातील ह्या प्राण्यांचे अनुभूती जाणवते. पण दृश्य माध्यमात मात्र असे नसते. तो प्राणी कसा आहे ते सर्वांना दाखवण्याचे काम दिग्दर्शक करत असतो. माध्यमातून दाखवलेल्या या दृश्यांचा प्रभाव फारच प्रभावीपणे समाजावर पडत असतांना आपणास दिसतो. प्रत्येक कलेला आपले एक असे माध्यम असते. प्रत्येक कलेला स्वतःचे असे एक माध्यम असते. कलाकृती भिन्न असण्याचे कारण म्हणजे माध्यम असते. कलाकृती भिन्न असण्याचे कारण म्हणजे माध्यमभिन्नता आणि कलाकृती आविष्काराच्या पद्धती वेगवेगळ्या असतात. एका माध्यमातील कलाकृती दुसऱ्या माध्यमात उतरविता येईलच असे नाही प्रत्येक माध्यमाचे काही खास गुणविशेष असतात.

प्राचीन काळापासून आपल्या भारतात माध्यमान्तराची प्रक्रिया अविरतपणे चालू आहे. लाकडापासून शेतीची घराचे साहित्य अवजारे तयार केले जातात. म्हणजेच लाकडापासून अनेकविध प्रकारचे अवजारे, फर्निचर तयार केले जाते हे माध्यमान्तरेच आहेत. मातीपासून बनवले जाणारे भांडे, मूर्ती,

मडके, हे माध्यमांतर होय. रामायण व महाभारताचे अनेक प्रकारची माध्यमांतरे झालेली आहेत. आज भारतात सुमारे १०८ प्रकारची रामायणे आहेत. त्याचप्रमाणे गीतरामायण सुद्धा किती लोकप्रिय झाले आहे हे आपणास माहीत आहेच.

माध्यमांतर म्हणजे एका माध्यमातून दुसऱ्या माध्यमात सर्जनशीलतेने आविष्कृत होणे होय. कुठल्याही साहित्यप्रकाराचे वा कलेचे माध्यमांतर होऊ शकते. एखाद्या कथाकाराने कथा लिहिणे आणि कथाकथन करणे हे कथेचे माध्यमांतरच आहे. मंचावर कविता सादर करणे म्हणजेच काव्यवाचनाचे जाहीर कार्यक्रम करणे हेसुद्धा माध्यमांतर आहे. सलील कुलकर्णी व संदीप खरे यांचे "आयुष्यावर बोलू काही", प्रशांत मोरे यांचा "आई एक महाकाव्य", विष्णू थोरे यांचा "गाव व्हिलेज झालंय" आणि "कवितेचे गावशीव" ही त्याची चांगली उदाहरणे आहेत. रामदास फुटाणे, इंद्रजीत भालेराव, किशोर कदम (सौन्मित्र), मंगेश पाडगावकर या सर्वांचे काव्यवाचन हे एक माध्यमान्तराचे अतिशय योग्य उदाहरण आहे. कलाकृतीचे माध्यमांतर होतांना गरजेनुसार आशयामध्ये बराच बदल होत असतो आणि हा होणारा बदल माध्यमांतरात सर्वमान्य आहे.

प्रत्येक चांगल्या म्हणजेच दर्जेदार साहित्यकृतीचे माध्यमांतर यशस्वी होईल असे नाही. कधी कधी सुमार साहित्यकृतीचे दर्जेदार माध्यमांतर होते. अशीही उदाहरणे आहेत. माध्यमांतर ही यांत्रिक आणि गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे. साहित्यकृतीचे माध्यमांतर होतांना मुळ साहित्यकृती फार महत्वाची असते. या साहित्यकृतीचे नवसृजन घडवून आणण्याचे काम या माध्यमांतरामुळे होते. एखादी मालिका वा सिनेमा एखाद्या साहित्यकृतीवर आधारलेला असतो. त्या साहित्यकृतीचा मुख्य गाभा फार महत्वाचा असतो. बाकीचा भाग म्हणजे कथाविस्ताराला माध्यमांतर होत असतांना एवढे महत्व नसते जेवढे गाभ्याला असते. कलाकृतीचे हक्क कायदेशीररीत्या घेऊनच करार करूनच निर्माता - दिग्दर्शक पुढील माध्यमान्तराची प्रक्रिया करतात. कथा, नाटक, कादंबरी वा कविता या सर्वांमध्ये एक गोष्ट म्हणजेच कथा असते. ती सांगण्याचे मध्यम फक्त वेगळे असते. अनेक रिकाम्या जागा त्या त्या लेखकांनी सोडलेल्या असतात. ज्या जागा त्या दिग्दर्शकाला दिसत असतात. त्याचा अतियोग्य वापर तो दिग्दर्शक - निर्माता मात्र कथाकार व पटकथाकाराच्या माध्यमातून करून घेत असतो. कथाकार व पटकथाकार हे कलाकार असतातच पण याबरोबरच व्यावसायिक असतात. म्हणूनच जशी मागणी तसा पुरवठा हे तंत्र ते माध्यमांतर करत असतांना वापरत असतात. फक्त मुळ आशय, गाभा मात्र येथे अतिशय महत्वाचा आहे. प्रत्येक माध्यमाला कथा सांगायची असते. कथेशिवाय माध्यमांतर होणे शक्य नाही.

माध्यमांतर होतांना कथेबरोबर पटकथा महत्वाची असते. पटकथाकार कथेवर आधारीतच पटकथा तयार करतो. पटकथाकार व दिग्दर्शक हे दोनही जण अतिशय महत्वाचे आहेत. या दोघांना प्रेक्षकांची नजर असणे महत्वाचे असते. प्रेक्षकांना काय भावेल? आपण काय केले पाहिजे? स्थळ व काळाचे भान असणेही अतिशय महत्वाचे असते. त्याचप्रमाणे या दोघांना म्हणजे पटकथाकार याला दिग्दर्शकाची व दिग्दर्शकाला पटकथाकाराची नजर असावी लागते. दिग्दर्शकाचा रोल हा फार महत्वाचा रोल असतो. प्रेक्षकाची कल्पनाशक्ती जागृत करण्याबरोबर कॅमेरा कुठे न्यायचा व नेमके काय दाखवायचे हे तो ठरवत असतो. कॅमेरा, अभिनय, प्रकाशयोजना, ध्वनिसंकलन, नेपथ्य या सगळ्या अतिशय महत्वाच्या संकल्पना समजून घेऊन पटकथालेखन करावे लागते. साहित्यकृतीच्या माध्यमान्तरासाठी पटकथाकाराने सिनेमा कोणता करायचा? कसा करायचा? या सर्व प्रोसेसमध्ये असले पाहिजे. लेखक दिग्दर्शक व पटकथाकार यांची वेळोवेळी चर्चा होणे महत्वाचे असते.

'जोगवा' या चित्रपटाची पटकथा लिहितांना संजय पाटील हे पटकथाकार मुळ लेखक डॉ. राजन गवस यांच्याशी वेळोवेळी चर्चा करत असत तसेच त्यांच्या सूचनेनुसार पटकथालेखनच झाले आहे. जोगवा चित्रपट वास्तवदर्शी व प्रभावी व्हावा यासाठी दिग्दर्शक राजीव पाटील हे आपल्या कलावंतांसह महाराष्ट्रात व बाहेरील राष्ट्रातील ज्या भागात जोगता व जोगतीनींचा प्रभाव आहे त्या कर्नाटक तसेच गडहिंग्लज या भागात, परिसरात फिरले. अनेक जोगते तसेच जोग्तिनी यांच्याशी मुक्तपणे चर्चा केली. त्यांचे दुःख, वेदना, त्रास जाणून घेतला. त्यांची भाषा, लकबी, गाणे यांचा त्यांच्याबरोबरच सराव केला.

माध्यमांमध्ये कॅमेरा व त्याप्रमाणे प्रकाशयोजना महत्वाची असते. आजच्या काळात उच्च दर्जाचे कॅमेरे आले आहेत. इनडोअर व आउटडोअर असे दोन प्रकारे शुटींग होते. कॅमेरा, रूळ, क्रेन आवश्यक असतात. shot size व angles बरोबर अड्जेस्ट करावे लागतात. शुटींग करतांना क्लोजप, मिडशॉट, लॉगशॉट घेतले जातात. जसे स्थळ असेल असेच सूर्यप्रकाश, वातावरण याप्रमाणे शुटींग होत असते. प्रकाशयोजना फारच महत्वाची असते. प्रकाशयोजनेमुळे चित्रपटातील अनेक सीन हे अतिशय आकर्षक होतांना आपणास दिसतात. इथे प्रकाशयोजनेसाठी अनेक लोकांची मदत घ्यावी लागते.

संगीत ही गोष्ट तर चित्रपटात अतिशय महत्वाची आहे. पूर्वी संगीतनाटक लिहिले जात होते व रंगमंचावर ही संगीत नाटके सादर केले जात होते. संगीत दिग्दर्शकाचे काम आजच्या युगात अतिशय महत्वाचे आहे. संगीताशी संबंधित सर्व गोष्टीच ज्ञान संगीत दिग्दर्शकाकडे असतात. सिनेमा वा मालिकेत आशय, प्रसंग यानुसार संगीत दिले जाते. कधी कधी संवादाऐवजी संगीतानेच काम भागते. गीतकार व संगीतकार यांचे ट्युनिंग जमणे हेसुद्धा महत्वाचे आहे. काही गीतकारांची गाणी विशिष्ट संगीतकारांनी गायलेली आहेत. गीतकाराला नेमके काय म्हणायचे आहे ते त्या संगीतकाराला अतियोग्य समजते. मराठी चित्रपटामध्ये लता मंगेशकर, आशा भोसले, सुरेश वाडकर, अनुराधा पौडवाल, बेला शेंडे, बांदोडकर, अजय -अतुल, सुधीर फडके असे अनेक संगीतकार महत्वाचे आहेत. माध्यमांतर होतांना सर्व भूमिकांमध्ये सर्वात महत्वाची भूमिका ही निर्माता आणि दिग्दर्शक यांची असते. चांगल्या दिग्दर्शकाला चित्रपटातील सर्व गोष्टीचे परिपूर्ण ज्ञान असते. दिग्दर्शक हा लेखक, अभिनेता, संगीत, कॅमेरा, संकलक या सर्व गोष्टी हाताळतो. कारण या सर्व बाबतीत त्याला कळत असते.

एकूणच साहित्यकृतीचे माध्यमांतर हे माध्यम जाणवांना कलात्मक रूप देण्याचे काम करते. मराठी साहित्यातील काही साहित्यकृतींची उदाहरणे अशी आहेत की वाचक कमी पण माध्यमांतर झाल्यावर तो चित्रपट वा सिनेमा अनेक प्रेक्षकांनी वधितला. त्यानंतर ती साहित्यकृती वाचलीही गेली. साहित्यकृती हजारो वाचक वाचतात. नाटक वा सिनेमा मात्र लाखो लोक बघतात. प्रेक्षकांकडे ती कलाकृती माध्यमांतराच्या साह्याने का होईना पोहचत असते हे माध्यमांतराचे यश आहे.

संदर्भ :-

१. पाटणकर रा. भा. - सौंदर्यमीमांसा
२. डॉ. राजेंद्र थोरात, प्रा. आशुतोष कसबेकर- साहित्यकृतीचे माध्यमांतर
३. पाटील संजय - कऱ्हाकाठ, अ. भा. म. सा. सं. स्मरणिका २०१४